

Освіта ХХІ століття

Великий Просвітитель України

До ювілею Бориса Грінченка

Віктор ОГНЕВ'ЮК,

доктор філософських наук, професор, академік НАПН України,
ректор Київського університету імені Бориса Грінченка

*Справжнє філософське життя, повне життя духу,
може бути тільки в самородній народності, бо
тільки тоді розуміння виявляє собою справжню
думку й почування того, хто думає.*

Борис Грінченко

Майже кожна людина замислюється над сенсом власного життя, своїм покликанням та призначенням. Одні люди доволі швидко знаходять себе, в інших період самоідентифікації забирає не одне десятиліття, чимало є й таких, які блукають манівцями до кону, проте, приєднуючись до більшості, так і не мають відповіді на запитання: а що я залишу після себе?

Очевидно, не існує універсального плану людського самосотворіння. Втаємниченими є і внутрішні спонукальні рушії, що визначають наші устремління та вибір шляхів, якими кожна людина має пройти, аби пізнати себе та обрати особисту стежку служіння людям, Богу, Батьківщині, собі, своїй родині. Спонуки, що спрямовують віддавати перевагу тим чи іншим цінностям – дороговказам на життєвих шляхах, – у кожного свої. Для становлення одних людей вирішальним може стати середовище, в якому вони зростають і живуть, для інших – батьки і найближчі родичі, ще для когось – школа, зустріч із непересічною особистістю або навіть просто випадковий збіг обставин. Проте далеко не кожен із нас може сказати: «... в 13 років я зробився тим, чим я єсть» [15]. Ці слова належать Борису Грінченку. Що ж вплинуло на вибір життєвого шляху неповнолітнього хлопця, який писав про себе: «народивсь р. 1863, у Харківщині в панській сім'ї, і змалку завсігди балакав

Б.Д. Грінченко

по-московському, бо інакше у нас у сім'ї не балакало й навіть не дозволювано балакати?» [16, с. 1152]. Його дитячі роки нічим особливим не вирізнялися, окрім великого бажання пізнавати світ та праги до читання. В автобіографії Василя Чайченка (Бориса Грінченка), написаній для «Історії літератури руської» О.Огоновського, зазначено: «Забившись в гущавину лісову, малий хлопець 7–8 років упивався чарівним малюванням улюблених авторів, забуваючи за їми сумну дійсність» [1, с. 6]. Така безладна мішанина містилася в хлопцевій голові та «сцена релігійних утисків в історії інквізиції та в романі Альфреда де-Віньї «Сен-Мар» ... Почав шести років з віршів, тоді «видавав» на своєму хуторі кілька «журналів», докучаючи їми батькові, матері й дідові Андрієві – старому печникові, що жив у Грінченків з своєю сліпою бабою Галькою. ... По українському читав хлопець ще дома Гребінчині байки, ... розвідку д. Рудченка про чумаків з уривками з українських пісень, ... «Енеїду» Котляревського. Це на його не зробило вражіння; ... почув, як одна панія

похвалила при йому українську мову й Шевченка. Став писати по українському, а дома знайшов «Кобзаря» у батька в скрині ... прочитав його, і вражіння від цієї книги покрито всі вражіння, які досі мав од книг ... навіть складав словарь український» [там само, с. 7–8].

Завдячуючи цим автобіографічним матеріалам, ми знаємо, що стало поштовхом і, зрештою, визначило філософію життя Бориса Грінченка. Виходячи з того, що йому «...до всього доводилось доходити самому» [15], він сотворив себе зі своїх внутрішніх спонук, утверджуючи та вивершуючи в собі дух українського працелюба, чий кожен день життя не був марним на обраному шляху та визрів у врожай самоусвідомленої нації. В автобіографії 1892 року, поданій в листі до Івана Липи, двадцятидев'ятирічний Грінченко сповідується: «Я якось відразу і без вагань порвав з усіма московсько-патріотичними тенденціями шовіністичного коліру (а саме до цього я прихильний був)» [там само]. Він міг мати іншу долю, більш-менш забезпечене життя дворянина, або ж військову кар'єру, яку зробив його брат, або ж... Проте Грінченко обрав важку дорогу українського Просвітителя, патріота, літератора, громадського діяча... і ми не можемо знати, а чи була б Українська революція 1918 року, чи відбулося б українське відродження 20-х років минулого століття, чи сформувалися б шістдесятники та чи стала б Україна незалежною без Бориса Дмитровича Грінченка. Особисто я вважаю, що без НЬОГО і тих ІНШИХ, які стали на дорогу, прокладену генієм Шевченка, згадані історичні віхи української історії лишилися б тільки омріяним прискладком.

Самоідентифікація Грінченка як українця відбулася в лоні Шевченкових Слова і Думки, міркуваннях та переконаннях, народжених духовною силою Кобзаря. Шевченко увійшов у його життя світоглядною парадигмою та покликав разом з іншими діячами виконати історичну націєтворчу місію. Борис Дмитрович зазначає: «...бувши школярем із третьої гімназійної класи, прочитав Шевченка, і з того часу почав писати по-українському (досі писав тільки по-московському). ... Шевченко зробив з мене зараз же українського націонала (хоч і чудно се казати про хлопця 13–14 років). ... «Кобзар» зробивсь моєю Євангелією» [16, с. 1153]. Неймовірно великий вплив Шевченка на всю подальшу долю Бориса Грінченка засвідчений ним самим: «він [Тарас] і досі стоїть перед мене на такому високому п'єдесталі, що торкається головою до неба» [15], а далі, поєднуючи свої слова з мовою Кобзаря «Єретика», Грінченко підсумовує: «...з мертвого він зробив живе – трупи встали і очі розкрили!» [там само]. Це життєдайне прозріння дало Україні особистість, яка в нових історичних умовах зуміла не лише продовжити справу Великого Кобзаря, а й здійснити неочікуваний, новий, багатомірний внесок у наближення нашої державної незалежності. Саме тому в український національний пантеон ім'я Бориса Грінченка вписане його багатотрудними справами

поряд зі святом для кожного українця іменем Тараса Григоровича Шевченка. Обоє прожили лишень по 47 років, а скільки зуміли звершити задля самоусвідомлення української нації!

Становлення національної самосвідомості юного Бориса, за його ж свідченням, відбувається «серед гнилого повітря російської канцелярії» [16, с. 1153]. Водночас життя на хуторі Вільховий Яр передбачало широкі контакти юнака з простими людьми, які працювали в помісті його батьків. Тато, відставний офіцер російської армії, хоч і був вихідцем з українського козацтва, але вдома запроваджує порядки, властиві дрібнопомісному російському дворянству. При цьому ми знаємо, що мама була етнічною росіяночку, навряд чи прихильною до усього українського. Тож юнака завжди приваблювало те, що не схвалювалося батьками, він усе більше поринав у світ української мови простих українських селян. Можна припустити, що батько приховано сприяв любові Бориса до всього українського, адже у батьківській скрині хлопець знаходить «Кобзаря», та й читає доступні українські книги, про що йшлося вище. Проте його вибір не сприймається ані родиною, ані ровесниками: «до 17 років я був зовсім самотній на своєму новому шляху», оскільки «зустрів і од старших, і од товаришів ворогування до мого «хахлачества» [там само], – пише він. З публікацій Грінченка бачимо, що здатність бути «дитиною рідного краю», патріотом він зараховує «до найважливіших моральних вимог», гідно проносячи цю молитовну чесноту крізь усе життя [10, с. 44].

Життєва дорога Б.Д. Грінченка – це шлях самоствердження через наполегливу працю над собою: «Сімнадцяти років уже змушений був заробляти хліб у канцелярії, вісімнадцяти був народнім учителем. Вільний час уживав на самоосвіту» [1, с. 9]. Про життя у ці молоді, а вірніше, юнацькі роки Грінченко згадує: «Звичайно, що обідав через день, а жив в одній хаті разом з шевцем і його сем'єю та ще й у такій, що по стінах текли патьоки... До того ж робота в канцелярії була страшно нудна, і я втік з неї того ж року: якимсь чудом пущено вчителем на село» [14]. Він поринає у всепоглинаючу працю вчителя, адже «...учити доводилось увесь день, бо школярі відразу не поміщались у хаті» [там само].

Становище вчителя в тогочасному українському селі описано у листі Бориса Грінченка, опублікованому одним із російських учительських видань: «Так, наше становище погане, і безперечно, що навіть видатні педагогічні сили в середовищі вчителів часто пригнічуються, надломлюються важким гнітом життєвих умов. Життя на 10 руб. в місяць з 2–3-місячною затримкою платні, з купівлею на свої кошти навчальних посібників, з брудом, холодом, сирістю, з постійною боротьбою зі всякими «громадськими заправиллами» – це життя знайоме більшості вчителів з власного досвіду, оскільки вони його переносять, або переносили раніше, і воно надто сильно відображається на діяльності вчителя» [9, с. 491].

Проте Борис не витрачає часу марно, прагне якомога більше дізнатися про життя народу: «Я перейшов жити верстов за три у полтавське українське село, а в школу щодня ходив. Мені хотілося вчитися від народу мови, записувати лексичні й фольклорні материяли і взагалі придивлятися до народнього життя. ... І тільки вже на четвертий рік мені пощастило стати вчителем і завідуючим двохкласовою школою в українському селі Нижній Сироватці Сумського повіту» [14].

Пощастило не лише Грінченку, а насамперед – дітям, яких він навчав, бо коли Борис Дмитрович залишає школу, один із учнів у листі до нього пише: «Господи, як усі скучають за Вами. Як би що Бог дав, щоб Ви приїхали, хоч би набалакаться з Вами. Неначе, як Ви розказуєте, що слухав би і не переставав, так до серця Ваші розумні слова й пристають, що їх ніколи і не забудеш» [18, с. 6]. Одна із притаманних Грінченку рис – робити все, навіть те, що тобі не дуже до вподоби, із самовіддачею, робити так, щоб ніхто не зміг дорікнути за погано зроблену справу. Це виявляється у вчителюванні, в його службових справах у Херсоні та Чернігові, в його ретельних описах стану книжкових складів та шкіл, а особливо у роботі над Словником. Грінченко був переконаним оптимістом щодо плодів своєї праці, його не гнітить, а надихає те, що урожай збиратимуть нащадки.

*Нехай собі! Я буду працювати!..
І знаю я: не дурно роблять руки:
Впаде мій сів, – і хліб ми будем мати,
А хоч не ми, – дочки, сини й онуки. [4]*

Борис Дмитрович, «скуштувавши вчительського хліба», завжди високо цінував працю педагога, що засвідчує його вірш «Учителям»:

*Навчався я від вас над все кохати світ,
Із правдою іти та з волею брататься,
І в боротьбі за їх із наймолодших літ
Ані приваб-спокус, ні сили не бояться.*

*В храм пишної краси ви увели мене,
Щоб міг небесної утіхи зазнавати
І щоб серед клопів, робивши тут земне,
Міг духом вільним я до неба досягати. [там само]*

Працюючи вчителем, Грінченко доходить висновку, що «...виховання конче мусить бути національне, система виховнича повинна бути така, щоб в ній народність мала відповідне собі місце» [12, с. 117]. Незважаючи на офіційну заборону, він навчав дітей української мови, привчав їх до українських книжок, брак яких компенсує своїми рукотворними посібниками. Борис Дмитрович переконаний, що «...народна школа – то один з найважливіших і наймогутніших факторів у справі громадського виховання» [там само, с. 119]. Таке бачення спонукає до постійної боротьби за право українців навчатися рідною мовою, оскільки Грінченко вважає: «...мови не впали з неба готові і не вигадали їх самі народи.

Вони бо постали як результат, як твір багатьох умов психологічних, побутових і т. і. у того чи в іншого народу. Через те й мова на світі стала, що всі оті відміни суть, і відміни ці, вкупі з мовою, суть тими прикметами, що відрізняють одну народність од другої. Коли ви, виховуючи, зважатимете на мову, то вже ж мусите й на те зважати, без чого нема й мови: народність, національність» [там само, с. 114]. Грінченко так розкриває значення мови для історичного буття народу: «Мова завсіди виявляє суму уяв, що їх виробив і пережив народ. Тим вона й є могутньою громадським зв'язком. Кожне слово якої мови виявляє собою результат вікового духового життя народу, результат його творчости. Чого народ зазнав, коло чого думка працювала, те і в мові має свій вислів. Тим кожне слово якої мови промовляє до народньої свідомости, збуджує в кожному свідомий процес думки, порушує всю його природу моральну. Тим люде з одного народу розуміють один одного, розуміють своїх предків, бо кожне слово, що висловлює сьогочасну уяву, постало з аналогічних уяв часу минулого і росло, розвивалося вкупі з народом. Тільки той народ, що говорить своєю мовою, може розвиватися так, як велить йому його природа» [там само, с. 116].

Національне самоствердження Бориса Дмитровича відбувалося в літературній творчості, адже саме у літературі виявляються всі можливості мови. Вже у дитячі роки він здійснює перші проби пера, а згодом друкує поезії. «Друкватися я почав у «Світі» під псевдонімом «Ів. Перекотиполе» з р. 1881» [14], – зазначає Грінченко. У цьому році, але вже під псевдонімом «Василь Чайченко», були написані поетичні твори, що засвідчують устремління молодого Грінченка як громадського діяча. У вірші «Доки?» він пише:

*Минає час, минають люди;
Ми всі ждемо того, що буде,
І кажем всі: давно вже час,
Щоб воля та прийшла й до нас. [4]*

Борис Дмитрович розумів, що розвиток України можливий лише за умови здобуття волі, водночас він усвідомлював тернистість обраного шляху, а також те, що обрана дорога потребує великих зусиль й щонайменше щоденної та наполегливої праці. У його філософії життя праця посідає провідну роль, він усвідомлює, говорить і пише про працю – не лише фізичну, а й розумову, необхідну для розвитку нації та її самоідентифікації як способу досягнення волі:

*Праця єдина з неволі нас вирве:
Нумо до праці, брати! [там само]*

Грінченко, як ніхто інший, у ті роки усвідомлював і значення живого українського слова, з яким прагнув звернутися до якомога більшої аудиторії людей. Ця мотивація породжувала його пробивну настирність, що допомагала торувати шлях у світ поетичного і прозового слова та утверджуватися

як український літератор. Зусилля молодого Бориса вінчає листування з І.С. Нечуєм-Левицьким, який позитивно оцінив поетичний хист вихідця зі Слобожанщини та підтримував його. «Він підняв мого духа вгору» [16, с. 1153], – так високо цінував Борис Дмитрович допомогу класика української літератури.

Для розуміння самоідентифікації Грінченка як українця необхідно зануритися в його поетичні, прозові та драматургічні твори, але передусім варто маркувати одну важливу рису, притаманну Борисові Дмитровичу – самокритичність, адже спроможність автора до критичного самоаналізу є важливою запорукою розвитку творчої особистості. У своїй автобіографії він зазначає: «Малоосвічений, недбалий навіть про форму віршову, понадрукував я чимало такого, що вельми потім його соромився... Зрозумівши ж свої помилки, я почав уже дбати про те, щоб мої роботи більш належали до літератури» [там само, с. 1154].

Прозірливість, здатність побачити досягнення мети, заради якої варто важко працювати і терпіти муки, не може не вражати. Самоідентифікація Грінченка не обмежується лише українськістю, не зупиняється вона й на рівні вчителя, українського літератора: він самоідентифікується як борець-трудівник, про нього можна сказати, що ця людина і словом, і ділом служить обраній справі, адже він переконаний: «...Уздять наші діти ту волю, що вибором їм!» (1883) [4]. Двома роками раніше він, усвідомлюючи всю складність боротьби та відтермінованість її результатів, писав:

Але ж в серці у нас невмируща одна

Не згасає надія ніколи:

Не мине без пуття наша мука страшна,

Наша праця під гнітом неволі. [там само]

Борис Грінченко настирливо пробивався на сторінки західноукраїнських видань, які мали сприятливіші щодо українців умови австрійського політичного клімату, а також із міркування, «...що мусимо ми, українці з Австрії та з Росії, жити в найближчих зносінах» [16, с. 1155]. Він добре розумів значення літератури як одного з найважливіших шляхів національного самоусвідомлення, про що пише в останній автобіографії 1909 р. для журналу «Час» з Італії, обстоюючи впевненість, що «усякий національний рух залежить од тієї живої національної сили, яка є в якому народі і намагається виявити себе, намагається розвиватися, жити і творити життя по своїй уподобі. Сила ця виявляється у всяких формах, а найголовніше в житті політичному й літературному» [7, с. 67].

Для молодого літератора надзвичайно важливою стала підтримка І.Я. Франка, яку він отримав 1886 року: «...од його дізнався я, що мої праці варти друку. За це повинен я йому дякувати...» [16, с. 1155]. Франко високо цінував діяльність Бориса Грінченка, що засвідчують такі слова: «Перше місце в нинішню добу ... по пильності, по таланту,

витривалій працьовитості і різnorodності інтересів духових, треба признати д. Чайченкові» [19, с. 14].

Грінченко продовжував шукати сприятливих умов для реалізації амбітних задумів та збагачення свого досвіду, він ніколи не тримався одного місця, розширюючи географію власного життя на теренах України та коло своїх друзів. У цьому виявляється ще одна особливість філософії життя цієї дивовижної людини. У 1885–1887 роках він перебував на півдні України. «Я поїхав у Херсонщину статистиком губерньського земства і півтора роки там працював разом з іншими статистиками, то їздячи по городах і селах та збираючи матеріяли, то обробляючи їх. ...Об'їздено вже було й описано всю губернію...» [14], – пише про цей період Грінченко. Йому доводиться вести мандрівний спосіб життя, зупинятися на день, декілька днів, а то й тиждень у різних місцевостях і селах Херсонщини. «Атмосфера в Херсоні нудна, тяжка, гнітюча. Ледве-ледве видержую. Я щодня живу тут не душею, а тільки одними «нервами, нервами, нервами» – живу, почуваю себе як на ножах. Душевного спокою, котрий дав би змогу серйозно взятися за роботу, не маю й крихти...» [3]. Не дивно, що Борис Дмитрович вирішує повернутися до улюбленої справи, про що пише: «...я з осені 1887 року переїхав до Катеринославщини знову вчителем в с. Олексіївку Славяносербського повіту» [14]. У селі Олексіївці була школа відомого на той час педагога Христини Алчевської, яка, знаючи про вчительський дар Грінченка, запрошує його разом із дружиною Марією Грінченко (дівооче прізвище Гладиліна, а псевдонім «Загірня») працювати у свій навчальний заклад, де навчання відбувалося російською мовою, бо інакше й бути не могло, зважаючи на заборони української мови. Хоча Грінченко зазначає: «...і ми нишком учили також і по українському» [там само].

Цей період життя Б.Д. Грінченка приніс йому ще більше визнання як педагога, а також літератора. Саме у цей час він продовжував розвивати стосунки з І.Я. Франком та іншими діячами української еліти. Франкове слово, сказане про Грінченка, було почуте в Галичині. В автобіографії Грінченка є цікавий запис: «1890 року ... я нарешті придбав собі право працювати на користь тої ідеї, якій бажаю віддати своє життя» [16, с. 1156]. Що це за ідея, якій варто віддати життя? Це просвітництво, що визрівало в ньому, до якого він приходив у молоді роки і лишається певним, що саме в цьому його шлях. Уже в двадцятирічному віці Борис Грінченко починає писати і видавати просвітницькі статті і невеличкі книги. До його перших народно-просвітницьких видань належать «Про грім та блискавку» (1892), «Фінляндія і Сахара» (1892), «Григорій Квітка – український письменник. Життєписне оповідане» (1892). Народно-просвітницька ідея ніколи не полишала його. Працюючи вчителем та винаймаючи житло у селян, спілкуючись з ними, він бачить реалії, які відобразяться у вірші «До народу» (1884):

*Замість ідеалу я вздрів на селі
Зубожений люд занімилій.
Темнота й незгода у нашій землі,
Здавалося, скрізь панували й жили
І люд той безщасний гнітили.
Чи я працювати для тебе не вмів,
Чи ти діймав мені віри,
Та вкупи зі мною ти йти не схотів,
На працю мою ти з невірством глядів,
Мов бачив нещирі заміри. [4]*

Переконавшись, що селяни упосліджені страхом і темрявою неучтва, він вирішує продовжувати просвітницьку діяльність і в доступній формі донести до простих українців наукові знання, українську та зарубіжну літературну спадщину. Він прагнув, щоб народ зрозумів значення розумової праці: «Відомо, що всяку нефізичну працю народ за того й не вважає за працю: він, звикши до кривавого поту працювати за шматок хліба, бачить працю тільки в напружених руках і не хоче признавати її в напруженій голові; це з'явище цілком натуральне, інакше й бути не могло» [10, с. 40]. Грінченко усвідомлював, що причиною народної пригніченості є не сам народ, а пасивність української інтелігенції. У вірші, що цитувався вище, він продовжує про це міркувати:

*Як міг ти, пригнічений вниз до землі,
Недавній ще раб в своїй хаті
І наймит часами на власній ріллі,
Тепер після всіх, що дуриють тебе йшли,
Як друзів ти міг упізнати?
Я це зрозумів. І вагання, і страх –
Все зникло, і знов до роботи
Іду я, і певний лежить мені шлях,
Я силу нову почув у руках,
Щоб зло і темноту бороти. [там само]*

Взірцем народно-просвітницької діяльності для Б.Грінченка є «Жан Масе – це ініціатор і найголовніший робітник у тому величезному просвітному рухові, що обхопив уже всю Францію» [5, с. 63]. Віддаючи належне французькому діячеві, Грінченко в 1890 році зауважує: «Діяльність Жана Масе ще раз доводить, як багато може зробити енергія однієї людини, аби тільки в людини тій була любов до свого діла...» [там само].

Відтак Грінченко твердо стає на шлях просвітницької діяльності. В автобіографії Борис Дмитрович наполягає: «Гомера, Есхіла, Софокла, Езопа, Шекспира, Байрона, В.Скотта, Дікенса, Борнса, Молієра, В.Гюго, Шіллера, Гете та інших в простому перекладі і з деякими поясненнями можна дати й тепер до рук читачеві з народу, але як освіту народню дуже в нас занедбано, то щоб полекшити народові розуміти її твори й перейти згодом до важчих – треба виготувати народові доточно літературу, найбільше науково-популярну» [1, с. 12]. Ми бачимо, що Борис Грінченко прагне розширити поле світосприйняття українців, дати можливість подивитися на себе крізь призму вершин світової літератури і тим

самим вичистити замулені джерела власної національної гідності, повернути їх до своїх національних надбань, які збереглися в фольклорі та етнографії, до української літератури, що постала від І.П. Котляревського.

Мислитель Грінченко у своїй аргументації щодо питань мови, освіти неодноразово звертався до західних філософів-просвітителів Вольтера і Гердера, німецьких філософів Фіхте і Шопенгауера. Він вважав прикладом для наслідування Спартака, Джордано Бруно, Жанну д'Арк, легендарного народного героя Швейцарії Вінкельрїда, Х.Колумба, одного із засновників США Б.Франкліна, 20-го президента США Дж.Гартфілда, вбитого через сто днів президентства, відомих зарубіжних, а також російсько-українських педагогів і вчених, зокрема К.Д. Ушинського та О.О. Потебню, чим показує не тільки результати своєї самоосвіти і безмежний кругозір, а й демонструє прийнятність кращих взірців для наслідування та залучення їх спадщини до національної культури.

У 1890 році за підтримки відомого етнографа, фольклориста, дійсного члена Наукового товариства імені Т.Шевченка, керівника «Просвіти» професора В.Шухевича (діда відомого діяча ОУН та головнокомандувача УПА) він активно друкується у журналі «Дзвінок». Завдяки цьому журналу стають доступними для читача його поезії «Матері», «Ластівка», «Шевченкова могила», байки «Жалісливий вовк», «Жаби», «Сорока», «Брехун», «Учений ведмідь», оповідання «Олеся», «Грицько», «Украла», біографії Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки тощо. Грінченко й раніше співпрацював із В.Шухевичем, сприяючи його публікаціям у виданнях Львівського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка. У листі від 15 березня 1890 року В.Шухевич повідомляє Грінченку: «Вашими писаннями стались Ви вже так популярними, що дітвора усе питає за Вашими оповіданнями та байкою» [13]. Він звертається до Грінченка з проханням допомогти ілюстраціями з українського життя, пояснюючи, що в Галичині поширені лише німецькі картинки. Співпраця продовжується впродовж трьох років, але й тут Б.Грінченко залишається вірним собі, у 1893 році він відмовляється надсилати свої вірші до часопису «Дзвінок» через недолугість коректора, який спотворював своїми помилками вірші.

Грінченко активно співпрацює з близьким йому за просвітницьким духом економістом, видавцем і просвітителем К.Паньківським, який у популярних серіях видань (1891–1904), зокрема «Бібліотека Батьківщини» та «Дрібна бібліотека», друкує декілька оповідань Бориса Грінченка (під псевдонімом «В.Чайченко»). Започаткування таких серій високо оцінив Б.Грінченко і сам задумав та реалізував ідею видання книг. Він видав близько ста народнопросвітних книжок, із них майже половина безпосередньо належить перу українського просвітителя. Грінченко не безпідставно переконаний: «... треба радіючи вітати кожну і найдрібнішу книжечку, котра

здатна для народнього читання і котру проведено на село, хоча б книжечка ся і не вдовольняла тим чи другим літературним вимогам, – вітати тим, що ця поганенька книжечка – дорогий борець за право істиння української літератури, се піонер, що уторовує він позаросталий, не протоптаний шлях до світла національного самопізнання» [10, с. 37]. Борис Грінченко стає великим Просвітелем України, його просвітительська самоідентифікація закріплена не тільки в поезії та прозі, а насамперед у багатьох практичних справах, діяльності київської «Просвіти» та, безумовно, у вершині просвітницької і наукової праці – Словарі української мови. Він має на меті допомогти українцям самоусвідомити себе вільними людьми:

*Та люблю я тільки вільних,
Тільки вільні мусять жити. [4]*

Це рядки 1896 року. А вже через рік у вірші «Я – раб» Грінченко показує, що рабство не вічне, гольовне – усвідомити себе вільною людиною, а таке самоусвідомлення розірве пута рабства:

*Я з тих рабів, що єсть у їх
Жадання пута розбивати
І ті будівлі руйнувать,
Що в їх стирчать залізні ґрати. [там само]*

Найпроникливішими, такими, що сприймаються усім еством, є доволі пекучі слова у його безіменному вірші зі збірки «У недугі»:

*Людина я... І мушу червоніти
Із сорома, що маю зваться так!...
Коли б я міг зректись ім'я страшного,
Тоді б здолав мовчати й не клясти,
Але клену!... клену людей устами
І розумом, і серцем, і усім,
Що є в мені, живе і розуміє,
За пекло те, що з раю люд зробив!
Клену за кров святу Джордано Бруно,
За кайдани, що їх носив Спартак,
За вирвану з рук у поета ліру,
За плач тяжкий у Римі матерів
І за тюрму, де мучився Пеліко,
За огнище, де вмерла Жанна д'Арк!
Клену за все, що чистотою сяло
І що у бруд змогли ви затоптати,
За все ясне, що в темряві втопили,
За всю красу, що сміттям занесли,
За вільне все, що скованим зробили,
За висоту, що геть зіпхнули вниз,
За розуми, що ви скорили дурням,
За всю любов, що вбила люта злість –
Клену я вас! Клену, жадаю, прагну:
Хай полум'ям проклін мій спалахне,
Обніме все – і в морі вогняному
Хай згине все, коли не вміє жити! [там само]*

Що ж значило для Грінченка «вміти жити»? Насамперед, працювати заради поставленої мети, що була «більш висока і більш гідна людського Я». На

цей час він вже відбувся як українець, учитель, літератор, борець, просвітитель... Це дає йому підстави реалізувати ідею свого життя – просвітництво. Він бачить потенціал просвітництва у театрі, оскільки «селянське життя дуже бідне культурними на нього впливами», а «...введення в це життя такого живого культурного струменя, як народний театр, через це буде мати особливе значення» [8, с. 469]. Борис Дмитрович звертає увагу, що ще П.Куліш закликав Шевченка «малювати малюнки на українські теми, щоб потім різати їх на дереві і продавати дешево, вигонюючи таким побитом з сел московські видання» [6, с. 59]. Він детально аналізує «лубочні» малюнки, що продавали «московські крамарі», та вважає: «ніяк не можна думати, щоб 35 примірників «лубочних» малюнків вичерпували увесь український репертуар» [там само, с. 58]. Популярність української тематики в російських «лубочників» він вбачає у зростанні популярності українського театру, а відтак на українській темі вони віднаходять комерційний зиск. Просвітитель звертав увагу на різні аспекти видання літератури для народу, популяризацію правдивих знань з історії, географії, побуту інших народів «...у котрих міг би він побачити високу культуру, енергію, самодіяльність, патріотизм» [10, с. 47]. Він не міг змиритися з тим, що «наш народ неосвічений часто думає, що тільки й світу, що в вікні» [там само].

Грінченко досить виразно розуміє мету просвітницької діяльності: «Нам, у наших сьогочасних обставинах, треба особливо дбати про те, щоб народ наш так себе почував, постановити собі це найголовнішою метою в нашій літературно-просвітній діяльності, бо тільки тоді, як мужика свого доведемо до національного самопізнання, можемо бути певні, що наше національне життя забезпечене» [10, с. 44]. Національне самопізнання українців, у розумінні Грінченка, має поєднуватися із толерантним ставленням до інших народів, культур і релігій, ґрунтуватися на золотому правилі моралі: «Дбаймо, щоб та толерантність, котра єсть у народу, навіть побільшала, зробилася цілком самосвідомою, і щоб усяка чужа віра була для людини з народу остільки ж святиня, оскільки він бажає такого погляду для своєї віри од цих чужовірців» [там само, с. 43]. Продовжуючи розвивати цю тему, Борис Дмитрович зауважує: «...треба знати й усю людськість і почувати себе сином великої уселюдської сім'ї. Та й чи можна знати свій край, не знаючи чужих? Ще Гердер казав, що треба знати другі народи, щоб зрозуміти правдиве місце свого власного» [там само, с. 47]. Педагог і просвітитель дбає, аби українці не почувалися відірваними від загальнолюдської цивілізації, оскільки «виховання, звісно, мусить не забувати, що життя людське йде робом практичного здійснення, робом прикладання до діла космополітичних гуманітарних ідей і бажаннів, і через те розвиток кожної народности мусить мати метою сі загальнолюдські гуманітарні ідеали. Народність – то частина цілолюдського організму і доти тільки

й може розвиватися, поки служить спільній усім народам вищій меті: загальнолюдському добру. Тим видно, що виховання, зостаючись народним, національним способом своєї діяльності, мусить мати загальнолюдську мету. З цього погляду ми й мусимо кожную систему виховничу розглядати, роздивляючись, чи вона: а) вдовольняє вимогам природним (народність у способах) і б) чи має мету загальнолюдську, чи ширить ідеали гуманності, добра людського» [12, с. 118]. Осмислені Грінченком засади толерантності, співвідношення національного і загальнолюдського значною мірою випереджають час, швидше за все, вони відповідають іншій історичній добі – кінця ХХ – початку ХХІ століття. Перед нами постає людина, яка мислить сучасними для нас категоріями, в якій поєднуються відкрита світові національна й «уселюдська» ідентифікація.

Борис Грінченко однозначно окреслює і мету, заради якої він живе та активно, не шкодуючи власних сил і здоров'я, день і ніч працює. Вже у 1884 р., маючи від народження двадцять один рік, він без тіні сумніву в поетичних рядках показував своє свідоме осмислення життєвого шляху, тих випробовувань, через які готовий пройти заради свого призначення

*І вже чи дійду до своєї мети,
Чи зламаний вмру серед шляху,
Але не покину до неї їти,
За правду, за волю все зможу знести –
І жити, і вмерти без страху!.. [4]*

У поетичних рядках виявляється сильний, безкомпромисний і незламний характер молодого Грінченка, що знає ціну, яку потрібно заплатити за утверджену мету, заради якої він готовий «жити, і вмерти без страху». Метою Великого Українця була вільна Україна, бо у слові Україна для нього втілювалося все. Він усвідомлював надзвичайну складність здійснення поставленої мети:

*О скільки сліз повинні ми утерти,
О скільки пут повинні розітнути!
Скількох слабих одрятувать од смерті,
Скільком сліпим їх очі повернуть! [там само]*

Великі сподівання Борис Дмитрович пов'язує з поєднанням широкого просвітницького руху та розвитку національної школи: «...тільки величезне змагання громадської енергії, величезний рух приватної ініціативи в справі народно-просвітній може пособити ділові. Але ж сей народно-просвітній рух, щоб статися широким і глибоким (а без цього він нічого не пособить), мусить бути національним, українським, тобто наша інтелігенція тільки тоді може справді зворушити народні маси просвітою, коли перестане бути панамі-чужинцями на своїй землі, не стане жертви очима Петербург та Москва, а повернеться до мови й духу своєї нації, і зрозумівши добре той шлях, який рідному народові визначила історія, піде сим шляхом в справі просвітній і

потроху, не кидаючи ніколи боротьби, виб'є з-під урядових рук народню школу й письменство – тоді і тільки тоді й можна буде нам сподіватися добра» [12, с. 150].

У Чернігові, де Грінченко «спершу завідував оціночним відділом, тоді відділом народньої просвіти і нарешті був секретарем губернської земської управи» [14], він отримав ширші можливості для втілення своїх ідей. Цей період життя не був легким, Борис Дмитрович мав постійні проблеми з начальством: то через те, що харчувався разом з прислугою, то через свою настирність у питанні «...звільнення від тілесних покарань вихованців початкових шкіл, які отримали свідоцтво про закінчення училищ» та констатацію відсутності відповіді Чернігівського губернатора на цю постанову Чернігівського губернського звернення, то через вказування на «...крайню недостатність для потреб населення існуючих шкіл» та «необхідність вільної школи, як такої установи, яка дає можливість і громадським установам, і приватним особам... стати діячами на поприщі народної освіти» [17, с. 314].

Ще в олексіївський період сформувалися педагогічні погляди Бориса Грінченка, він демонструє глибину розуміння особливостей психічного, фізичного, інтелектуального і духовного розвитку дитини, місця виховання і, зокрема, школи у цьому процесі. Педагог пише: «Мені видається, що народна школа, зробивши діяльність думки лише засобом до сприйняття учнями знань, втрачає свій сенс, що вона залишається мертвою установою, в якій займаються «учінням» – слово, яким народ так вдало охрестив ці заняття. Виховувати розум дитини, наскільки це можливо для народної школи, розвинути, зміцнити і зробити його здатним до подальшої діяльності – ось це завдання народної школи, тому що при нинішньому стані речей саме в цій діяльності і лежить вся суть. Тільки працюючи над своїм розвитком самостійно, після виходу зі школи людина з народу і може принести собі користь і набути необхідних знань. Народна ж школа не спроможна, при нинішньому її стані, дати їй ці знання: ні часу, ні засобів у неї для цього не вистачає. Через це повністю необґрунтовані думки тих, які за допомогою народної школи думають підготувати селянського хлопця до майбутнього життя як селянина. Тому всі знання, що повідомляються у народній школі, мають бути лише засобом для розвитку розумової сили учнів, і всі предмети навчального курсу її мають суворо відповідати цій меті» [11, с. 504] (виділено Грінченком. – В.О.).

Наведена цитата дає уявлення про довершеність педагогічних поглядів Б.Д. Грінченка, їх актуальність і для сьогоденного дня, коли йдеться про компетентнісний підхід, неперервну освіту, особистісно орієнтоване навчання, цілі освіти тощо.

Працюючи в Чернігові, Грінченко вражав своїм невтомним дослідницьким доробком у галузі української етнографії і фольклору, чим наслідує вже згаданого німецького просвітителя Гердера та

Володимира Шухевича зі Львова. Він ідентифікував себе як ученого у цій царині, показуючи неабияку відповідальність під час збирання відповідних матеріалів у Чернігівській та сусідній із нею губерніях. Його просвітництво набувало нових граней й збагатилося народним досвідом.

У київський період життя (1902–1909) Грінченко утверджується як громадсько-політичний діяч, стає фундатором Української Радикальної Партії. Її програмні засади були у доступній для розуміння та сприйняття простими людьми формі викладені ним у виданнях. Звертаючись до читачів, Борис Дмитрович пояснював роль інтелігенції та основні завдання партії: «... в кожного освіченого хоч трохи народу так було, що кращі люде з інтелігенції оступалися й оступаються за народ. І тепер таких людей у нас багато єсть, що й живим словом, і книжками ширють і серед робочих людей, і серед панів думку про те, щоб завести кращий лад. І дедалі таких людей усе більшає та більшає, бо вони таки хочуть, щоб робочий чоловік вибився з темноти й неволі. Ось чого вони хочуть:

Щоб уся земля була не панська, царська чи багацька, а народня і щоб давати її для роботи тільки хліборобам, які своїми руками обробляють землю, а хто цього не робить, тому землі не давати.

Щоб так саме всі хвабрики та заводи, машини й струменти до роботи були не панські чи багацькі, а народні, тих робітників, які по хвабриках та заводах роблюють, і те, що зроблюють робітники, було не багацьке, а робітницьке добро.

Щоб поки є найми, робочі люде мали добру плату, добрий харч, добрі квартири, не робили над силу, мали коли й спочити й повчитися і щоб закони обороняли їх від хазяїнів.

Щоб не було ні панів, ні мужиків, а всі люде були рівні, щоб усім були рівні право й суд і всі роботи мали б потрібну для людського добра роботу.

Щоб податі бралися так, що хто більше має, то той більше з кожного карбованця свого прибутку й платить.

Щоб не було війни, бо робочим людам нема чого воюватися, вони можуть по братерському жити проміж себе, а тільки царі, начальники і багачі сварюються та й силують робочий народ воюватися.

Щоб кожна дитина дурно могла добре навчитися рідною мовою, щоб увесь народ був освічений.

Щоб кожному було вільно якою хоче мовою говорити й у книжках писати усе, що він схоче, – хоч би й про великих начальників.

Щоб кожному вільно було приставати до якої він схоче віри.

Щоб вільно було людам збиратися гуртом для своїх справ, єднатися в спілки чи товариства і змовлятися, добуваючися від хазяїв кращого життя.

Щоб у нас на Україні ніхто чужий не порядкував, а щоб український народ був вільний і сам собі завів які схоче порядки, щоб він сам собі для порядкування людей вибірав, яких схоче; а по судах, по всяких

урядах, по всяких школах уживано не московської, а нашої української мови.

Щоб це все зробити треба дуже-дуже багато праці й заходу. Всім робочим людам треба знати, як саме цього добуватися, що треба робити, щоб завести такий лад.

Про це ми й будемо розказувати в своїх книжках, а робочі люде хай ті книжки добувають та й довідуються з їх чого треба» [20, с. 45–46].

Як бачимо, Грінченко перебував під впливом популярних на той час соціалістичних ідей, але завжди залишався вірним служінню українському народові, просвітництву у, що найважливіше, поставленій меті.

Засновник київської «Просвіти», видавець і дписувач газет, журналів, енциклопедій, Грінченко заслужив широке визнання серед української інтелігенції, якій невтомно докоряв за інертність і не переставав докоряти зважаючи на те, що сам мав невичерпну працездатність, а також – як визнаний й авторитетний лексикограф і мовознавець, вершиною праці якого став Словар української мови. Олесь Гончар, говорячи про автора Словаря, наголосив: «Тільки любов здатна була завершити працю всеосягну, завдяки якій (...) у фантастичній лексичній щедрості, в багатющому духовному спектрі постало саме життя народу, постало в усьому розмаїтті, в усій достовірності дум і почуттів» [2, с. 297].

Самоідентифікація Бориса Грінченка як українця, педагога, письменника, борця і службовця, вченого-етнографа і фольклориста, лексикографа і мовознавця дала концептуальне бачення шляхи, яким мала йти українська інтелігенція, щоб вивести народ із рабства, це шлях просвітництва. Філософія чітка і зрозуміла, логіка його розмислів поєдналася із практичними діями, він постав взірцем, який потрібно наслідувати, чії погляди залишаються актуальними і в XXI столітті. Бо і нині, в час суцільного інформаційного шторму, просвітництво, зважаючи на новітні технології, може вибудувати мережу маяків, які не дадуть збитися на манівці в розбурханому океані людських пристрастей і будуть освітлювати дорогу Кобзаря, значний відрізок якої було вимощено та опромінено працею людини, яку справедливо називаємо Великим Просвітителем України.

Література

1. *Автобіографія* Бориса Грінченка // Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті / Упоряд. Сергій Єфремов. – К., 1910. – 184 с.
2. *Гончар О.* Письменницькі роздуми. Літературно-критичні статті / О. Гончар. – К.: Дніпро, 1980. – 314 с.
3. *Грінченко Б.* Щоденник 1887 р. // ІРНБУВ. – Ф. I. – №31607.
4. *Грінченко Б.Д.* Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті / Упоряд. В.В. Яременко; Приміт. А.Г. Погрібного, В.В. Яременка; Вступ. ст. і ред. тому А.Г. Погрібний. – К.: Наук. думка, 1990. – 640 с.: портр.

5. **Грінченко Борис.** Жан Масе // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко; вступ. слово В.О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В.В. Яременка. – К.: [Київ. ун-т ім. Б.Грінченка], 2013. – 544 с.: іл.
6. **Грінченко Борис.** Малюнки простолюдних московських книгарів на українські сюжети // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко; вступ. слово В.О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В.В. Яременка. – К.: [Київ. ун-т ім. Б.Грінченка], 2013. – 544 с.: іл.
7. **Грінченко Борис.** Народні вчителі і українська школа // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; упоряд., комент., прим. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко; вступ. слово В.О. Огнев'юка; передм. В.В. Яременка. – К.: [Київ. ун-т ім. Б.Грінченка], 2013. – 416 с.: іл.
8. **Грінченко Борис.** Народные спектакли // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко; вступ. слово В.О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В.В. Яременка. – К.: [Київ. ун-т ім. Б.Грінченка], 2013. – 544 с.: іл.
9. **Грінченко Борис.** Письма учителей и учительниц об эмеритальной кассе // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко; вступ. слово В.О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В.В. Яременка. – К.: [Київ. ун-т ім. Б.Грінченка], 2013. – 544 с.: іл.
10. **Грінченко Борис.** Популярні книжки // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко; вступ. слово В.О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В.В. Яременка. – К.: [Київ. ун-т ім. Б.Грінченка], 2013. – 544 с.: іл.
11. **Грінченко Борис.** Цель народной школы // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко; вступ. слово В.О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В.В. Яременка. – К.: [Київ. ун-т ім. Б.Грінченка], 2013. – 544 с.: іл.
12. **Грінченко Борис.** Яка тепер народня школа на Україні // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко; вступ. слово В.О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В.В. Яременка. – К.: [Київ. ун-т ім. Б.Грінченка], 2013. – 544 с.: іл.
13. **Лист** В. Шухевича до Б. Грінченка від 15 березня 1890 р. // ІРНБУВ. – Ф. І. – №40122–40125.
14. **Лист** до В. Дубровського від 2 листопада 1909 р. // ІРНБУВ. – Ф. І. – №32449.
15. **Лист** до І. Липи від 21 лютого 1892 р. // ІРНБУВ. – Ф. ІІІ. – №41016.
16. **Огоновський О.** Історія літератури рускої / О.Огоновський. – Львів, 1893. – Часть ІІІ. – Відділ ІІ. – 1332 с.
17. **Отчет** Черниговской Губернской Земской управы за 1896 год // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко; вступ. слово В.О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В.В. Яременка. – К.: [Київ. ун-т ім. Б.Грінченка], 2013. – 544 с.: іл.

18. **Пісочинець Д.** Учителювання Бориса Грінченка (По листах та споминах його школярів та близьких селян) / Д.Пісочинець. – К., 1911. – 16 с.
19. **Франко І.** Наше літературне життя в 1892 році // Збір. творів: У 50 т. – К., 1981. – Т. 29. – 664 с.
20. **Яворенко С.** Чому у нас досі немає доброго ладу? / Видання Української Радикальної Партії. – Ч. 2. – Львів: Друкарня Уділова. – 1905. – 49 с.

Анонси

Віктор ОГНЕВ'ЮК Великий Просвітитель України До ювілею Бориса Грінченка

У статті на основі автобіографічних матеріалів і текстів, написаних Борисом Грінченком, розкривається його самоусвідомлення як українця, становлення як педагога, письменника, громадського діяча і Просвітителя. Аналізуються питання самоідентифікації, філософії та мети життя Б.Д. Грінченка, способи самореалізації шляхом народно-просвітницької діяльності.

Ключові слова: філософія життя, самоідентифікація, світоглядна парадигма, націєтворча місія, національне самоусвідомлення, народна свідомість, педагогічна діяльність, просвітництво.

Віктор ОГНЕВЬЮК Великий Просветитель Украины К юбилею Бориса Гринченко

В статье на основе автобиографических материалов и текстов, написанных Борисом Гринченко, раскрывается его самоосознание как украинца, становление как педагога, писателя, общественного деятеля и Просветителя. Автор анализирует самоидентификацию, философию и цель жизни Б.Д. Гринченко, способы самореализации через народно-просветительскую деятельность.

Ключевые слова: философия жизни, самоидентификация, мировоззренческая парадигма, нациетворческая миссия, национальное самоосознание, народное сознание, педагогическая деятельность, просветительство.

Viktor OGNEVIUK The Great Enlightener of Ukraine To the anniversary of Boris Grinchenko

The article is based on autobiographic materials and texts written by Borys Grinchenko, and reveals his self-consciousness as a Ukrainian, his coming to be as a pedagogue, writer, public figure and Enlightener. The author analyzes Borys Grinchenko's self-identification, philosophy and life's mission, his ways of self-actualization through public and educational activity.

Keywords: life philosophy, self-identification, world outlook paradigm, nation-creating mission, national self-consciousness, national consciousness, pedagogical activity, enlightenment.